
Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre
Misyoner Hekimler
ve
Urfa'daki Faaliyetleri

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
İsmail ASOĞLU

“

XIX. yüzyılın sonlarında Urfa bölgesi ve gayrimüslim sâkinleri, özellikle Amerikan ve Alman misyonlarının hedefindeki yerlerden biri olmuştu. 1896 yılında, Dr. Johannes Lepsius öncülüğünde Urfa'ya yerleşen Alman Doğu Misyonu özellikle sağlık çalışmaları ile öne çıkmıştı. Misyonun ait ilk hastane Dergezenli mahallesinde açılmış, hastanenin başına 1897'de Josephine Zürcher getirilmişti.

”

*Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
*İsmail ASOĞLU

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Alman Doğu Misyonu bünyesinde Urfa'da görev yapan misyoner Dr. Andreas Vischer'in tabbî faaliyetlerine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda halk nezdinde misyoner hastanelerine karşı oluşan algıyla birlikte, Urfa Hastanesi (Hamidiye Hastanesi) ile Alman Hastanesi arasındaki rekabete dikkat çekilmiştir. Çalışmada ortaya konan bulguların kaynakları ekseriyetle Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'ndeki İrâdeler, Bâb-ı Alî Evrak Odası, Dâhiliye, Şurâ-yı Devlet gibi tasnifler içerisindeki vesikalar arasından seçilmiştir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu siyasî buhrandan dolayı muhtelif Batılı misyon örgütlerinin faaliyetlerine maruz kalmıştı. Bireyin; din, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçları üzerine odaklanan bu örgütlerin hedef kitlesi, genellikle gayrimüslim tebaa olmuştu. Bulunduğu konum ve barındırdığı gayrimüslim nüfustan dolayı XIX. yüzyılın sonlarında Urfa bölgesi ve gayrimüslim sâkinleri, özellikle Amerikan ve Alman misyonlarının hedefindeki yerlerden biri olmuştu. 1896 yılında, Dr. Johannes Lepsius öncülüğünde Urfa'ya yerleşen De-

utsche Orient-Mission (Alman Doğu Misyonu) özellikle sağlık çalışmaları ile öne çıkmıştı. Misyonun ait ilk hastane *Dergezenli* mahallesinde açılmış, hastanenin başına 1897'de Josephine Zürcher getirilmişti. Aynı yılın sonunda rahatsızlanarak Urfa'dan ayrılan Zürcher'in yerini, 1899'da Basel kökenli Herman Christ almış fakat o da 1904'e kadar görevine devam edebilmişti. 1905'ten itibaren ise misyon adına hekimlik yapacak kişi Dr. Christ'in halefi Dr. Andreas Vischer olmuştu. Dr. Andreas Vischer'in daha teşekküllü bir hastane için *Kehrizbaşı*'nda açmak istediği hastane ve ruhsat talebi yerel yönetim ile İstanbul arasında uzun sürecek bir yazışma trafiği doğurmuştu.

Latince *missio*'dan gelen misyon sözlükte “görev ve yetki”, misyoner ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir.¹ Hıristiyanlıkta ise misyoner, ıstılâh olarak resmî kilise teşkilatı ya da bir Hıristiyan örgütün mesajlarını ve dinini yaymak niyetiyle özel olarak yetiştirilen ve Hıristiyanlık dışı toplumlara öğretilerini aşlamak için görevlendirilen kişi olarak ifade edilebilir.² Bu bağlamda, bir Hıristiyan topluluğu kurmak, Hıristiyan dinini Doğu'da yaymak, İncil'i bilmeyenlere öğretmek gibi hedeflerle, Batı dünyası 19. ve 20. yüzyılları kendileri için altın çağ haline getirmişlerdi.³

*Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

*Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. Bu makale III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyete Urfa Tarihi Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur.

Ermenilere yönelik sosyal yardımların en önemli Alman misyon şubelerini, Urfa ve Diyarbakır'daki sağlık merkezleri oluşturuyordu. Misyonunun Urfa'ya yerleşim ve organizasyonunu sağlayan kişi Alman Protestan misyonierlerinin öncüsü olarak bilinen Dr. Johannes Lepsius idi. Bir halı tüccarı kılığında Anadolu'da yaptığı gezi sonrasında Almanya'ya dönen Lepsius, Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu ve Frankfurt'ta, Alman Ermeni Yardım Derneği'nin kurulmasına önyak olmuştur.¹

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren en etkin misyon yapılanması ABCFM⁴ ya da BOARD diye anılan misyonier örgütüydü.⁵ Bu örgüt Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini başta dinî çalışmalar olmak üzere eğitim, sağlık, yardım vb. alanlarda yoğunlaştırmıştı.⁶ Almanya, Danimarka ve İsviçre gibi ülkelerin misyonierleri ise daha geç bir aşamada Osmanlı sınırlarına girmiş olsalar da Amerikan Protestan misyonierleri ile ortak hareket etmişlerdi. Okullar, yetimhaneler, kiliseler, yardım kuruluşları ve sağlık merkezleri misyonierlerin temel hedeflerini icra edecekleri kamusal alanlar olarak belirlenmişti.⁷ Sağlık alanında çalışan misyonierlerin durumu eğitim ve ekonomi sahalarında faaliyet gösteren misyonierlere göre daha zordu. Misyonier hekimler, diğer misyonierlere göre daha fazla mesai yapıyorlardı. Kardeşi George B. Nutting⁸ gibi Urfa'da misyonierlik yapmış olan David H. Nutting bu durumu řu sözler ile ifade etmişti:

“Misyonier hekim her zaman insanlar tarafından rağbet görmektedir. Hastalanmadığı sürece, tatil yapmadan, aralıksız çalışmaya devam eder.”⁹

19. yüzyılda imparatorluğun Doğu ve Ortadoğu bölgelerinde sağlık sorunları had safhadaydı. Geleneksel tedavi yöntemleri bu sorunları gidermiyordu. Daha donanımlı ve tıbbî yeterliliği fazla olan misyonier doktorlar bu sayede bölgedeki halkların güvenini kazanmış ve yakın ilişkiler kurmuşlardı.¹⁰ 1890'lı yılların başında Halep ve çevresindeki kolera salgının varlıđı¹¹ tıbbî yardımlar konusunda bu misyonier doktorları daha cazip hale getirmiş olmalıydı. Sağlık hizmetlerindeki eksiklikler, misyonierlerin sağlık alanında ve özellikle gayrimüslim tebaa üzerindeki etkilerine alan açmıştı.¹²

Böylece bu misyonierler, kendilerine hem büyük devletlerden hem Osmanlı denetiminden kısmen bağımsız bir alan yaratmışlardı.¹³

Urfa'da Alman Misyonu ve Dr. Anderas Vischer'in Faaliyetleri

Ermenilere yönelik sosyal yardımların en önemli Alman misyon şubelerini, Urfa ve Diyarbakır'daki sağlık merkezleri oluşturuyordu.¹⁴ Misyonunun Urfa'ya yerleşim ve organizasyonunu sağlayan kişi Alman Protestan misyonierlerinin öncüsü olarak bilinen Dr. Johannes Lepsius idi. Bir halı tüccarı kılığında Anadolu'da yaptığı gezi sonrasında Almanya'ya dönen Lepsius, Deutshcher Hülfsbund für christliche Liebeswerk im Orient (Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu) ve Frankfurt'ta, Deutshcher Hülfsbund für Armenian (Alman Ermeni Yardım Derneği)'nin kurulmasına önyak olmuştu.¹⁵ Onun sayesinde Suriye (Süryani) Alman Okulu, bir yetimhane ve Urfa Kehrizbaşı'nda bir hastahane tesis edilmişti.¹⁶ 1896'da misyon bünyesinde kurulan halı dokuma atölyesi ile Almanların kazadaki faaliyet sahaları daha da genişlemişti.¹⁷ Alman Protestan misyonunun açtığı hastanenin başına 1897'de Dr. Josephine Zürcher geçmiş ancak rahatsızlanarak aynı yılın sonunda Urfa'dan ayrılmak zorunda kalmıştı Yerine 1899'da Baselli Herman Christ geçmiş, fakat o da 1904'te eşinin rahatsızlığından dolayı istifa etmişti. 1905 yılının Nisan ayında Urfa'ya gelen Basel kökenli Dr. Andreas Vischer, bu tarihten itibaren Alman misyonu adına hastane yönetiminin başına geçmiştir.¹⁸ 1907'de hastaneye yardım amacıyla Herman Christ, Andreas Vischer ve Jakop Künzler'in kişisel dostlarından oluşan bir grup, Basel'de Les amis de l'oeuvre medicale caritative d'Urfa (Urfa Tıbbî Hayır Kurumu) adlı bir dernek kurmuşlardı.¹⁹ Dr. Vischer Basel kökenliydi ve hastanenin ekonomik desteğini buradaki bir dernekten sağlıyordu. Ancak Osmanlı kaynaklarına göre kendisi Alman vatandaşydı.²⁰ Anlaşılan daha rahat hareket edebilmek ve Alman misyonu bünyesinde çalışabilmek için bu ülke vatandaşlığını almıştı. Kendisi analitik psikolojinin kurucusu sayılan Carl Gustav Jung ile üniversiteden yakın arkadaşı. Carl Gustav anılarında Andreas Vischer'in da içinde bulunduğu arkadaş gruplarıyla uzun uzun konuşmalar yaptıklarından bahsetmektedir.²¹

Dr. Vischer'in görev yaptığı Urfa'daki Alman misyon hastanesi ilk olarak Dergezenli mahallesinde tesis edilmiş, uzun yıllar boyunca ruhsatsız hizmet vermişti. Aslında Osmanlı Devleti, sağlık sorunlarının çözümüne katkı sağlayacağı düşüncesiyle misyonier hastanelerinin açılışlarına müdahale etmiyor,²² ancak yerel yönetimler aracılığı ile bu kurumların faaliyetlerini takip ediyordu.

“

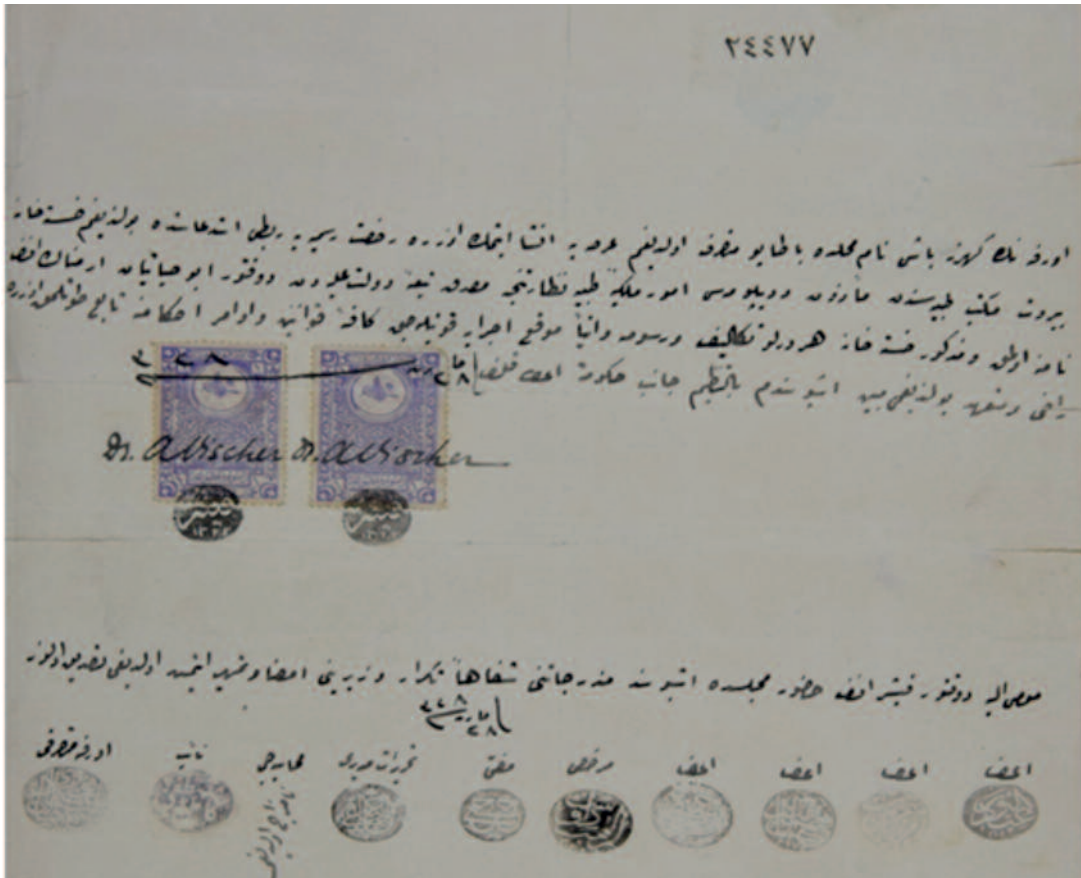
Almanya ve İsviçre vatandaşlarının yardımlarıyla inşa edilmesi tasarlanan Kehrizbaşı'daki hastaneyi, Dr. Andreas Vischer üstlendi. Tapusu ise Beyrut Tıbbiye Mektebi'nden mezun, Osmanlı vatandaşı Dr. Abuhayatyan Armenak Efendi ismi üzerine yapıldı.

”

Hastanenin vaziyeti ve mevkii sağlık açısından uygun değildi. Kehrizbaşı'nda, Dr. Adreas Vischer adına olan bir araziye yeni bir hastane inşası için ilk ruhsat 10 Aralık 1911 tarihinde,²³ bizzat Dr. Vischer tarafından talep edildi.²⁴ Arazi, Defter-i Hakanî ve emlak idarelerine göre Dr. Vischer adına görülüyordu. Dört dönüm arazi üzerine yapılması planlanan hastane arsası 6.835 kuruş kıymetiyle kaydedilmişti.²⁵ Aslında arazi 3.500 kuruş kıymetinde iken 10.260 kuruş bedel ile 1911 Aralık ayı zarfında Nedim Efendi'den Dr. Vischer'in tasarrufuna geçtiği görülmektedir.²⁶ Daha sonra yapılan ölçümler ise arazinin dört dönüm değil, on yedi dönüm

olduğuna işaret etmektedir.²⁷ Doktorun talebine ret verilmesi durumunda sefaretin araya gireceği ihtimaline karşın hastaneye ruhsat verilmesi daha uygun görül-üştü. Sağlık kuruluşu her türlü vergiye tabi olacak ve Osmanlı tebaasından bir tabip üzerine yapılacaktı. Ayrıca kanuna uygun hareket edeceğine dair Dr. Vischer'den bir taahhüt senedi alınacaktı.²⁸ Almanya ve İsviçre vatandaşlarının yardımlarıyla inşa edilmesi tasarlanan Kehrizbaşı'daki hastaneyi, Dr. Andreas Vischer üstlendi. Tapusu ise Beyrut Tıbbiye Mektebi'nden mezun, Osmanlı vatandaşı Dr. Abuhayatyan Armenak Efendi ismi üzerine yapıldı.²⁹ Kliniğe her milletten hasta kabul edilecek, hastaların hallerine göre ücret alınacaktı.³⁰ Müftü Hasan, Rahip Ardavast, naib ve azaların hazır bulunduğu Urfa Meclis'i'nde Dr. Andreas Vischer bir senet imzalayarak kanuna uygun hareket edeceğini taahhüt etti.

10 Nisan 1912'de ruhsat için gerekli taahhüt imzalanmış olmasına rağmen Kasım ayı içerisinde gereğinin bir an önce yapılması için Dâhiliye Nezâreti'nin de emriyle Defter-i Hakani'ye bir emir gönderilmişti.³¹ 1912'nin Kasım ayında belediye mühendisi Todoraki Hristidi (Christidis) tarafından yapılan tahkikat neticesinde hastanenin yapılmasında bir mahzur görülmedi.³²

Dr. Andreas Vischer'in Urfa Meclisinde imzaladığı, kanuna uygun hareket edeceğini belirten taahhüt senedi.

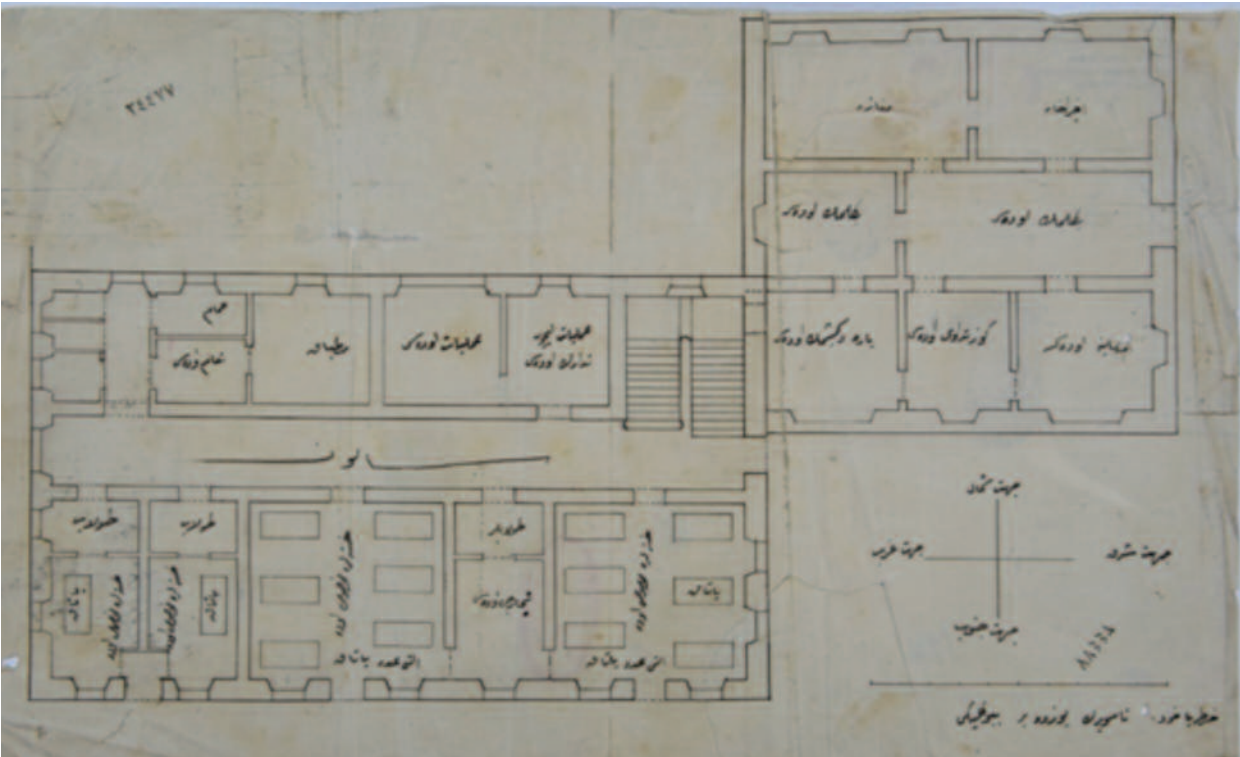
Alman misyonunun Urfa'daki tıbbî faaliyetlerine karşılık 1903'te Mutasarrıf Edhem Paşa tarafından yaptırılan Gurebâ Hastahanesi (Millet Hastanesi/Hamidiye Hastanesi) 11 ay içerisinde bitirilmişti. Bu tarihten itibaren Alman Hastahanesi ile Gureba Hastahanesi arasında bir rekabetin yaşandığı anlaşılmaktadır. İki hastane arasındaki farklar yerel idare ve halkın da dikkatini çekmiştir. 1914'te Gurebâ Hastanesinin operatörüne aylık 3.000 kuruş maaş verilmesine karar verilmiş olmasına

“

Gureba Hastanesi belediye idaresi altında olmasına rağmen ne belediye ne de hükümetçe ilgi gösterilmemekteydi. Ne bir mesul memur ne de idare heyeti bulunmaktaydı, daha doğrusu hastane sahipsizdi. Alman misyonerleri tarafından bir hanenin kiralanmasıyla açılan hastaneye müracaat eden neredeyse hiç kimse yok iken belediye hastanesindeki intizam bozukluğu ve hastalara kolaylık sağlanmaması, ahalinin büyük bir kısmını Alman hastanesine yöneltmişti.

”

rağmen doktora 2.700 kuruş ödenmekteydi. Ayrıca hastane müdürü ve iki hasta bakımının dört aydır tayinleri yapılmamıştı. Operatörün hastane dışında da kazanç sağladığı anlaşılınca ekstra kazancının hastaneye mi kendisine mi ait olacağı tartışılmış, bu usulün Alman Hastanesinde de tatbik edildiği öne sürülmüştü.³³ Aslında kazadaki sağlık kuruluşlarının durumu Gurebâ Hastanesi operatörü Hakkı Bey'in raporundan ve akabinde Halep Vilâyeti Sıhhiye Müfettişliğinin tafsilatlı tahkikatından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Müfettişliğin raporuna göre Urfa hastanesinin iki yıllık bütçesi yaklaşık 120.000 kuruştur. Bu meblağın yarısı maaşlara, geriye

Dr. Andreas Vischer'in Urfa Belediyesi onayına sunduğu hastane plan ve krokileri.

1. Dr. Andreas Vischer'in evi, 2. Millet Hastanesi, 3. Kürkcü Osman Efendi'nin evi, 4. Şişko'nun Evi, 5. İsviçre Hastanesi, 6. Mahmut Nedim Konağı. (Müslüm Akalın, A. Cihat Kürkcüoğlu, *Urfa Milli Mücadele Albümü*, s. 100.)

kalan yarısı ise hastaların bakımı ve zorunlu masraflar için sarf edilmekteydi. Hastane belediye idaresi altında olmasına rağmen ne belediye ne de hükümetçe ilgi gösterilmemekteydi. Ne bir mesul memur ne de idare heyeti bulunmaktaydı, daha doğrusu hastane sahiptir. Alman misyonerleri tarafından bir hanenin kiralanmasıyla açılan hastaneye müracaat eden neredeyse hiç kimse yok iken belediye hastanesindeki intizam bozukluğu ve hastalara kolaylık sağlanmaması, ahalinin büyük bir kısmını Alman hastanesine yöneltmişti. Öyle ki Gurebâ Hastanesinde ücretle tedavi edilen hastalardan bir senede 20.000 kuruş elde edilmişken, aynı sene içerisinde Alman Hastanesinden ücretle tedavi edilenlerden 95.000 kuruş gelir sağlanmıştı. Yine aynı sene zarfında belediyenin bünyesindeki Gurebâ Hastanesinde 144 hastaya ameliyat yapılmışken, aynı sene içerisinde Alman Hastanesinde ise 737 hasta ameliyat edilmişti.

Misyon hastanesinde hastanın verdiği ücret ne olursa olsun kabul edilmekteydi, belediye hastanesinde ise vaktin pazarlıkla geçtiği ifade edilmekteydi.³⁴ Belediye hastanesindeki bu problem aslında hastanenin kurulduğu yıllarda da görülmekteydi. Urfa belediye tabibi Hüsnü Efendi'nin kötü davranışlarından dolayı hastaların perişan halde olduğu ve hastalardan olağanüstü ücret talep edildiği, fakara hastalara katıyen bakılmadığına dair şikâyetler söz konusuydu. Gözlenebildiği kadarıyla uzun vadede Alman misyonu politikasında başarılı olmuştu. J. Lepsius'un temel hedeflerinden biri Müslüman halkın tepkisini almamaktı. Dinsel etkinliklerden kaçınan misyoner, Gregoryen Kilisesine mensup Ermeniler ile arasının açılmasını da istemiyordu.³⁵ Özellikle 1899 yılında, Basel Yurttaş Hastanesi'nden hastabakıcı Jacop Künzler'in Urfa'ya gelmesiyle birlikte yerli halk ile hastane arasında kuvvetli bir bağ oluşmuştu.³⁶ 1905'te mis-

yondaki görevine başlayan Dr. Vischer annesine şöyle yazmıştı:

"Hastalarımız bölgede yaşayan tüm halkları temsil ediyor. Örneğin küçük hastanemizde geçen hafta 3 Ermeni/Türk/Suriyeli (Süryani)/Kürt, bir Ermeni kadını ve bir Arap kadını bulunuyor."³⁷

1914'te yapılan idarî yazışmalara göre hastanenin bu politikasını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Yazışmalara göre hastane 18 yıldır Urfa'da cins ve mezhep tefrik etmeksizin hastaların tedavisine hizmet³⁸ etmekteydi. Bu ifadeler Dr. Vischer'in iddialarını doğrularken, misyonun politikasında da başarılı olduğuna işaret etmektedir. 1914'te hastaneye ruhsat alabilmek için yeniden teşebbüs edilmişti.³⁹ Ancak 9 Eylül 1914 İttihat ve Terakki yönetimi ciddi bir adım atarak, *Memâlik-i Osmaniye'de mukim tebaa-i ecnebiye hakkında dahî hukuk-ı umûmiye-i düvel-i ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere ehyevm cârî malî ve iktisadî ve adlî ve idârî* "ka-

“

Gurebâ Hastanesinde ücretle tedavi edilen hastalardan bir senede 20.000 kuruş elde edilmişken, aynı sene içerisinde Alman Hastanesinden ücretle tedavi edilenlerden 95.000 kuruş gelir sağlanmıştı. Yine aynı sene zarfında belediyenin bünyesindeki Gurebâ Hastanesinde 144 hastaya ameliyat yapılmışken, aynı sene içerisinde Alman Hastanesinde ise 737 hasta ameliyat edilmişti.

”

*pitülasyon” namı altındaki bilcümle imtiyâzât-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsaidat ve hukukun fimâba'd ref' ve ilgâsı meclis-i vükelâ kararıyla tensib olunmuştur*⁴⁰ şeklindeki meclis kararı ve padişahın da iradesiyle her türlü kapitülasyonları kaldırmıştı. Bundan dolayı hastanenin ruhsatsız işlemeye devam ettiği anlaşılmaktadır.

1. Dünya Savaşı'nın akabinde Dr. Vischer Urfa'dan ayrılmak zorunda kalmış ve İsviçre'ye dönmüştü. Orada orduya alındı ve ateşkesin ardından uzun bir süre Urfa'ya geri dönemedi.⁴¹ Yönetimindeki hastane ise 1915'te kapanmış, 1918'de tekrardan açılmıştı.⁴² Urfa'da Near East Relief (Yakın Doğu Yardım teşkilatının bir istasyon açmasından kısa bir süre sonra geri döndü. Bu yardım kuruluşu kendisine hemşire hizmeti, medikal destek ve araç-gereç sağlamıştı.⁴³

Bu arada misyonun kurucusu Dr. Lepsius ise 1915'te büyük bir diplomasi trafiği içine girdi. 10 Ağustos'ta Enver Paşa ile bir görüşme yaptı. Avrupa'ya geri dönerek, iş arkadaşlarından Basler Nachrichten (Basler News)'de editör Albert Oeri'yi bu konuda bilgilendirdi. Albert Oeri⁴⁴ aslında Urfa Alman Hastanesi'nde görevli Dr. Andreas Vischer'in eşi Getrud Vischer-Oeri'nin kardeşiydi.⁴⁵

Ocak 1915'te Alman hastanesi için ruhsat talep yazışmalarının devam ettiği görülmektedir. Bu defa talep, misyonun müdür vekili gösterilen Yakob Efendi (Jacop Künzler) tarafından yapılmıştı. 18 yıldır işletilen hastanenin Defter-i Hakanî idaresince kaydı bulunmamaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Dergezenli mahallesindeki yerin zemini Yusuf Paşa Câmîine 1 kuruş mukataalı olarak Dr. Vischer adına 1907'de kayıt altına alınmıştı. Yine Kehrizbaşı mevkiyle Emir Mençek Vakfı'na 2 kuruş mukataalı boş arsanın 14 Ağustos 1910 tarihlerinde Dr. Vischer tarafından satın aldığı anlaşılmaktadır.

Hastane ittihaz edilen hane 2 kapılı ve 57 pencere ve 23 oda ile 1 ahırdan oluşuyordu ve 47.000 kuruş kıyme-

“

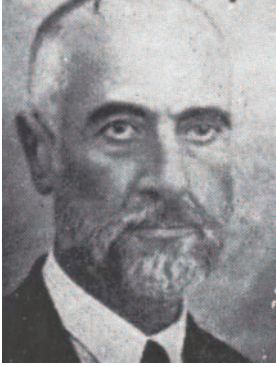
Urfa'daki Alman Hastanesi zararlı faaliyetleri iddiasıyla 1916'da kapatılmıştı. Urfa Mutasarrıflığının Emniyet-i Umumiyye verdiği bilgiye göre, hastanedeki müstahdem, tabip, eczacı ve hastabakıcı gibi yerlilerden oluşan heyet harekât-ı ihtilâl-kârnedede bulunmak suçlamasıyla hapse atılmıştı ve daha sonra da hastane kapatılmıştı. Alman misyonuna ait halı fabrikası ise 1918 Ekim ayı sonlarına kadar faaliyetlerini sürdürdü.

”

tindeydi. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla hastanenin yeni nizâma uygun olup olmadığı konusunda Urfa Mutasarrıflığı'ndan bilgi talep edilmişti. Bu istikamette; Meclis-i Idâre, belediye azaları, Defter-i Hakanî memuru ve belediye mühendisinden oluşan heyet tarafından bir keşif icra edildi. Kapitülasyonların kaldırılmasından dolayı yeni talimatlara göre ecnebilerin yeniden sağlık kuruluşları ihdas etmeleri yasaklanmıştı. Hatta bir Meclis-i Vükelâ müzâkeresine mahsûs zabıt varakasına göre, düşman devletler tebaasından Urfa'da ikamet etmekte bulunan 7-8 tabibin son derece rahat çalıştıkları, bu durumun ise sakıncalı olduğundan bahsedilmişti. 21 Eylül 1915 tarihli bir tezkire ile Osmanlı topraklarında düşman devletlerin tebaasından doktorların çalışmalarının yasaklanması konusunda karar alındı.⁴⁶ Alman Hastanesi yeni nizâmnamenin neşrinden önce tesis edildiğinden Dr. Vischer namına ve kanunlara tabi olmak şartıyla ruhsat verilmesine Şurâ-yı Devlet kararıyla uygun görüldü (h. 27 Zilkade 1333/m. 6 Ekim 1915).⁴⁷ Ancak 1916'da Alman Hastanesi zararlı faaliyetleri iddiasıyla kapatılmıştı. Alman Hastanesinin kapatıldığına dair Emniyet-i

Dr. Andreas Vischer'in,
Gureba Hastanesi
yakınındaki evi.

Urfa Mutasarrıfı Ali
Rıza Bey

Mary Caroline Holmes

Umûmiye Müdüriyeti, Urfa Mutasarrıflığı'ndan olay hakkında bilgi istemişti. İddiaya göre hastanedeki müstahdem, tabip, eczacı ve hastabakıcı gibi yerlilerden oluşan heyet harekât-ı ihtilâlkârnde bulunmak suçlamasıyla hapse atılmıştı ve daha sonra da hastane kapatılmıştı.⁴⁸

Alman misyonuna ait halı fabrikası ise 1918 Ekim ayı sonlarına değin faaliyetlerini sürdürürdü. Sağlık faaliyetlerini ise İsviçre Yardım Komitesi üstlendi.⁴⁹

Dr. Vischer'in notlarına göre 5 Şubat 1920'de Ermeniler, hükümetin kendilerine teminat vermesinden dolayı Fransızlara karşı savaşta tarafsız davranmayı uygun görmüşlerdi.⁵⁰ Hâlbuki 10 Şubat 1920 tarihli Albayrak Gazetesine göre kazada Fransız kıyafetli⁵¹ Ermeniler bulunmaktaydı. Yine 16 Şubat 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde, Fransız kuvvetlerine iltihak etmiş olan Ermenilerin tecavüzatta ileri gittiklerinden bahsediliyordu.⁵²

Burada tüm kaza Ermenilerinin Fransızların yanında yer almadığını belirtmek gerekir. Zira Fransızların Urfa'yı terk etmesinin ardından Amerikan Muavenât Cemiyeti Halep Şubesi reisi Doktor Lambert, olaylar hakkındaki tahkikatı esnasında Ermeniler, Fransızların bir daha Urfa'ya gelmesi halinde ahâli-i 'Osmaniye ile beraber silahla karşılık vereceklerini şifâhen ve tahrîren bildirdiklerini ifade etmiştir.⁵³

Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza Bey'in talimatıyla İsviçre Hastanesi, Miss Holmes tarafından Ermeni mahallesindeki (Bıçakçı Mahallesi) bir evde hizmet vermeye başlamıştır.

22 Şubat 1920'de Mutasarrıf Ali Rıza Bey tarafından, misyoner Miss Holmes'a gönderdiği bir yazıda, Fransızların işgal ettiği yerlerde Amerikalıların kalması ve Dr. Vischer'in hastanesinin de Ermeni mahallesine getirmesinin uygun olacağı bildirilmişti.⁵⁴ Anlaşılan o ki Dr. Vischer hastaneyi terk etmemişti. Zira hastanede yaralıları sarmakla meşgul olduğu anlaşılıyor. (2 Nisan 1920).⁵⁵ Dr. Vischer Fransızların başarılı olmasını istediği çok açıktır. Fransızların işleri azalmasından dolayı şehri terk etme düşüncelerine karşılık yiyeceklerinin bulunduğunu ve kendileri ile paylaşabileceğini söylemiştir.⁵⁶

Nihayetinde Fransızların şehri terk etme hususunda aracı olmuştu. Dr. Vischer imzasını taşıyan bir tezkere Mutasarrıf Ali Rıza Bey'e gönderildi. Çalışmaları 1920'lerin ilkbaharında patlak veren Fransızlar ile Türk Milliyetçiler arasındaki savaşa kadar devam etti.⁵⁷

9 Şubat 1920, İrâde-i Milliye Gazetesi'nde aynen şöyle yazıyordu: "Urfa ahâlisi kâmilten Kuvâ-i Milli-

Corinna Shattuck'un ABD'ye dönmesi üzerine F. H. Leslie, 1911'de Urfa'ya kalıcı misyoner olarak atandı. Leslie, 1. Dünya Savaşının başlamasıyla Urfa Amerikan Konsolosu görevini de yerine getirdi. Leslie, 1915'te öldü.

“

Urfa'daki Misyoner Hastanesi, Urfa Tıbbi Hayır Kurumu'nun yardımları kesilince 1922 yılında son kez kapanmıştır.

”

ye'ye iltihak ve efrâd-ı milliyenin iaşesini temin ve iki saat zarfında bin altın Osmanlı lirası derç eylemiştir. Kuvâ-i manevîye pek parlaktır.”⁵⁸ 1920'lerde, neredeyse herkesin yönetmen olduğu zaman çatışmalar patlak verdi. Bayan Holmes, şehri terk etmek zorunda kaldı ve Dr. Vischer sonunda buradaki işini bıraktı. Misyon hastanesi ise, Les amis de l'oeuvre medicale caritative d'Urfa (Urfa Tıbbî Hayır Kurumu)'nun 1922'deki yardımları kesilince son kez kapanmıştı.⁵⁹

Op. Dr. Radilis Efendi

Rum asıllı olan Op. Dr. Radilis Efendi 11 ay gibi kısa bir sürede Urfa'da kurulan Gureba Hastanesi'ne hekim olarak tayin edilmiştir. Genç operatörün bu hastaneye tayin edilmesinin temel gerekçesi ise hastanenin hekim ihtiyacının giderilmeye çalışılmasıdır. İstanbul'da tıp alanında önemli icraatları olan Radilis Efendi, Urfa Gureba Hastanesi'nde önemli çalışmalara imza atarak hastanenin ilk başarılı fitik ameliyatını gerçekleştiren kişi olarak tarihe geçmiştir.⁶⁰

Dr. Josephine Zürcher

İsviçre'nin ilk kadın hekimlerinden biridir. Urfa'ya gezi düzenleyen Alman Protestan din adamı olan Dr. Johannes Lepsius yaptığı bu geziden kısa bir süre sonra Dr. Josephine Zürcher'in Urfa'ya gelmesini sağlamıştır. Urfa'ya gelen Zürcher öncülüğünde önce 1895 yılında

İsviçre Hastanesi daha sonra ise 1896 yılında bir dispensar açılmıştır. Zürcher, daha sonraki yıllarda ise Urfa'da bulunan Alman ve Amerikan misyonerleri ile ortak çalışmalarda bulunmuştur. Antep Amerikan Koleji'nde eğitim gören Dr. Apraham Attaryan'ın Urfa'ya getirtilerek ona asistanlık ve tercümanlık görevlerinin verilmesi bu çalışmalara örnek gösterilebilir. Dr. Zürcher liderliğinde oluşturulan bu sağlık ekibi bölgede beş ay içerisinde on binin üzerinde hastaya bakmıştır. Urfa'da sağlık alanında önemli icraatları olan Dr. Zürcher 1897 yılının Aralık ayında hastalanmış ve hastalığından dolayı görevinden ayrılarak memleketine dönmek zorunda kalmıştır. Onun görevden ayrılmasından bir yıl sonra Urfa'da onun yerine İsviçreli Dr. Hermann Christ görevlendirilmiştir.⁶¹

Dr. Andrew T. Pratt (1825-1872)

Yukarıda adı geçen ve Urfa halkına sağlık alanında önemli hizmetler sunan hekimler dışında daha pek çok hekim Urfa'da görev yapmıştır. Örneğin, Dr. Andrew T. Pratt (1825-1872) bunlardan biridir.

1847 yılında Yale Üniversitesi'nden mezun olan Dr. Pratt, ilahiyat ve tıp alanında aldığı beş yıllık eğitimden sonra 1852 yılında Merkezi Türkiye Misyonu'nda görev almak üzere Anadolu'ya gönderilmiştir. İzmir üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapan hekim 1853 yılında Antep'e gelmiştir. Burada sağlık alanında önemli icraatları olmuş ve aynı yılın Kasım ayında Maraş'a geçmiştir. Dr. Pratt'ın Urfa'ya ne zaman geldiği ile ilgili kesin bilgi bulunmamakla birlikte Urfa'da sağlık alanında kısa bir süreliğine hizmette bulunduğu ve 1857 yılında Halep'e tayini gerçekleşene kadar burada hastaların tedavi edilmesi ile uğraştığı bilinmektedir.⁶²

Urfa'daki İsviçre Hastanesi'nde görev yapan Dr. Josephine Zürcher solunda kocası, yanında iki asistanı, eczacısı ve orumalarıyla. (1897) Kaynak: <http://www.hls-dhs-dss.ch/thumbs/3170.jpg>

Jakob Künzler

Milli Mücadele döneminde, 1920 yılında hastanede hekim olarak görev yapan Vischer görevden ayrılmış ve yerine Dr. Jakob Künzler göreve başlamıştır. Türk hekimlerin ve eczacıların bölge halkını yanlarına çekmeye başlamasıyla birlikte Künzler, 1922 yılında İsviçre Hastanesi'nden ayrılarak Urfa'daki çalışmalarına son vermiştir. Hastanenin kapatılışını ve Urfa'dan ayrılışını řu sözlerle ifade etmiştir:

“...Bağrına taş basarak, en azından şimdilik, Urfa'nın (hastanemizin) taşfiyesine karar verdim... uğrunda en büyük emekleri ve sevgiyi feda ettiğimiz bu memleketten ebediyen uzak kalmak mı gerek?”⁶³

Urfalı Ermeni tarih i Aram Sahagyan'ın *Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan* başlıklı çalışmasından elde edilen bilgilere göre Urfa'da bilinen ilk eczane misyonerler tarafından açılan İsviçre (Almanya) Hastanesinde

hekimlik görevi ve ayrıca eczacılık yapan Apraham Attaryan ve Jacob Künzler tarafından açılmıştır.

Apraham Attaryan

Urfa İsviçre (Alman) Hastanesi'nde hekim olarak görevlendirilen Apraham Attaryan, hastanedeki icraatları dışında Urfa Alman Misyonuna ait klinikte de başta sağlık olmak üzere çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

Attaryan'ın doğum tarihi ve Urfa vilayetine gelişi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Attaryan'ın Urfa'da kurulan Urfa İsviçre Hastanesi'nde hekim ola-

Urfa Alman Misyonunun Eczanesi (Ortada Jacob Künzler ve sağda Apraham Attaryan). (Adom H. Bucikanyan, “Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan,”  ev. Dikran Der-Voğormyacıyan, Bantud, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi 30.03.2018)

İsviçreli misyoner Dr. Jakob Künzler Urfalı Arap bir hastaya elektroşok uygularken.

(Adom H. Bucikanyan, “Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan,”  ev. Dikran Der-Voğormyacıyan, Bantud, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi 27.03.2018)

rak görev yaptığını ve yine eczacılık faaliyetlerinde bulunduğunu belirten güçlü kaynaklardan biri arkadaşları Jacob Künzler ile birlikte Urfa vilayetinde bulunan hastaları muayene ederken çekilmiş bir fotoğrafının günümüze kadar ulaşmış olmasıdır.

Urfa Alman Misyonunun kliniğinde Eczacı Apraham Ataryan yetim hasta çocukları muayene ederken ki görüntüsü.

(Adom H. Bucikanyan, "Urfa Halk Hekimliği-Hushamadyan," Çev. Dikran Der-Voğormyacıyan, bantud, <http://bantuhd.blogspot.com.tr/2017/03/urfa-halk-hekimligi-hushamadyan.html>, Erişim Tarihi 27.03.2018)

Vanes Emmi (Ohannes Moripek)

I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylardan dolayı bölge halkı arasında iç karışıklığın yaşanması ve savaş neticesinde Urfa'dan ayrılan Ermeniler olduğu gibi doğduğu yerden ayrılmak istemeyen ve Urfalılarla yaşamını devam ettirmek isteyen Ermeni vatandaşlar da olmuştur ki bunlardan biri de *Ohannes Moripek*'tir. 1940 ve 1950'li yıllarda Urfa'da tıp alanında önemli hizmet vermiş ve Urfalı halkın gönlünde taht kurmuş olan *Vanes Ohannes Moripek*'in 1910 ile 1970 yılları arasında Urfa'da yaşadığı bilinmektedir. Ermeni asıllı olan *Vanes*, günümüzde Eyyübiye ilçesi sınırları içerisinde bulunan

evinde Urfalı halkın hastalıklarına derman olmak amacıyla doğadan topladığı bitkilerle doğal ilaçlar hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilen ve günümüzde Kadioğlu Mahallesi, Vali Fuat Caddesindeki evinin iki kapı yanındaki Burak sokakta bulunan kabaltıya, *Vanes Kabaltısı* adını veren Urfalıların, onun smini yaşatmaya devam ettikleri görülmektedir.⁶⁴

Vanes (Büyüköl) Kabaltısı

Hamdullah Közcü, Urfa Mimarisinde Kabaltılar, Şanlıurfa Büyükşehir Yayınları, Şanlıurfa: 2016, s. 49.

Sonuç

Osmanlı son döneminde Urfa kazasının Alman ve yahut Amerikan misyonerlik faaliyetlerine maruz kalması, buradaki Hristiyan nüfusunun kazanmanın dışında, bölgenin bir geçiş noktası üzerinde bulunmasıyla da bağlantılıydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Halep, İskenderun ve Urfa'nın dâhil olduğu demir yolu hattının inşa çabaları aslında kazanın bu konumuyla da ilişkiliydi. Öyle ki demir yolunun ekonomik imtiyaz hakkını elde etmek isteyen Batılı şirketler olmuştur. Osmanlı'da Almanların yapmış olduğu demir yolu güzergâhları düşünüldüğünde misyonerlik faaliyetlerinin stratejik noktalar üzerinden yapıldığı açıkça gözlenebilmektedir. Misyonerliğin ana hedefi dinsel çalışmalar olmasına karşın Alman misyonu sağlık sahasında önde plana çıkmıştır. Bölgedeki sağlık koşullarının kötü oluşu bu misyon şubelerinin yerli halk ile daha yakın ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Bölgeye gönderilen deneyimli doktorların kurmuş oldukları teşekküllü hastahaneler sayesinde bu ilişkiler daha da pekişmiştir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında bu hastahanelerin görevlileri tarafından yapılan zararlı faaliyetler bu kurumların bir daha açılmamak üzere kapanmalarına neden olmuştur.

Kaynakça**Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri**

DH.İD: 47-1/49-6, 154/3-6, 163/60, 17/21.

DH.ŞFR: 66/47-1.

İ.DUİT: 36/34.

MV: 199/16, 241/156.

ŞD: 86/4-9-13-15-41-43-45-47-48-49-51-53.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akalın, Müslüm, *Urfa Kurtuluş Destanı "Milli Mücadele Urfa" Anı-lar-Belgeler*, İstanbul, Şanlıurfa Valiliği İKM Yayınları, Fsf Printing House. 2008, s. 99.

Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu, "Son Dönem Osmanlı Urfa'sında Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri" *Osmanlı Urfası*, (Ed. Abdullah Ekinci), Ankara: Orient Basım, 2017, ss. 404-421.

Elmacı, Mehmet Emin, *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2001.

Goltz, Herman und Axel Meissner, "Albet Oeri", *Deutschkand, Armenien und die Türkei 1895 – Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*, München, K.G. Saur, 2004.

Haytaoğlu, Ercan, "Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler", *Yeni Türkiye*, S. 60, (2014), ss. 1-16.

İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, TTK Yayınları, 2015.

Jernazian, Ephraim K., *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, Trans. Alice Haig, NewBrunswick and London, Transaction Publishers, 1990,

Jung, Carl Gustav, *Anılar, Düşler, Düşünceler*, İstanbul, Can Yayınları, 2014.

Keser, Ulvi, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25 - 27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, ss. 83-125.

Kieser, Hans Lukas, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon, Paul Dumont, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 257-287.

_____, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları, 2013.

_____, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of Völkermord. An Approach to a German Biography (1858-1926)", *Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxie*, Ed. Anna Briskina-Müller, Armenuhi Drost-Abgarjan, Axel Meissner, Berlin, Lit, 2011, pp. 209-230.

Kılıç, Selami, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adanı Dr. Johannes Lepsius", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. XVII, (2001), ss. 585-601.

_____, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Surunu ve Almanya*, Ankara, TTK Yayınları, 2015.

Kieser, Hans-Lukas, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon, Paul Dumont, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 257-287.

_____, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları, 2013.

_____, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of Völkermord. An Approach to a German Biography (1858-1926)", *Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxie*, Ed. Anna Briskina-Müller, Armenuhi Drost-Abgarjan, Axel Meissner, Berlin, Lit, 2011, s. 209-229.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 3. Baskı, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2000.

Kutkan, Özlem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Misyoner Hekim ve Dünyası: David H. Nutting (1854-1875)", *Halil İnalçık Armağanı IV*, Ed. Ahmet Özcan, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2017, ss. 11-36.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, Gök-kubbe, 2005.

Özçelik, İsmail, *Millî Mücadelede Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.

Polat, Bengü, Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, (2017), ss. 1-45.

Richards, Geo. L., *The Medical Work Of The Near East Relief, (A Review of Its Accomplishments in Asia Minor and the Caucasus during 1919-20)*, New York, Near East Relief, 1923.

Tanel, Baha, Hatice Şahin, *Cumhuriyet'ten önce Ülkemizde Hastaneler; Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2013, s. 39.

Taşkın, Faruk, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", *Journal of History and Future*, Volume 3, Issue 3, (2017), ss. 110-122.

Turgut, Bahattin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Board Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, C. 19, S. 1, (2015), ss.191-220.

Yarar, Güler, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Hastaneleri", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (8-10 Ekim)*, Ed. Ramazan Çalık, Mustafa Çapan, Konya, Bahçıvanlar Basım, 2010.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=vsp-002:1972-1973:39::234>

<http://www.hls-dhs->

dss.ch/get_image.php?imgname=images/6164.jpg

<http://ovenk.com/ardavazt-vartabed-kalenderian-ourfa/>

DİPNOTLAR

¹ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*, C. 30, s. 193.

² Şinasi Gündüz, "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 38, S. 2, 2002, s. 5.

³ Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanlar'ın Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 1.

⁴ American Board of Commissioners for Foreign Missions.

⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 3. Baskı, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2000, s. 15.

⁶ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri" *Osmanlı Urfası*, Ed. Abdullah Ekinci, Ankara, Orient Basım, 2017, s. 405.

⁷ Bahattin Turgut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Board Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, C. 19, S. 1, (2015), s. 209-210.

⁸ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, s. 409.

⁹ Özlem Kutkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Misyoner Hekim ve Dünyası: David H. Nutting (1854-1875)", *Halil İnalçık Armağanı IV*, Ed. Ahmet Özcan, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2017, s. 29.

¹⁰ Faruk Taşkın, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", *Journal of History and Future*, Volume 3, Issue 3, (2017), s. 112.

¹¹ BOA, DH.MKT: 1774/70; BOA, Y.PRK.UM: 20/29; BOA, Y.PRK.UM: 19/105-4

¹² Ercan Haytaoğlu, "Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler", *Yeni Türkiye*, S. 60, (2014), s. 1.

¹³ Hans-Lukas Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon, Paul Dumont, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 258.

¹⁴ Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Surunu ve Almanya*, Ankara, TTK Yayınları, 2015, s. 96.

¹⁵ Kılıç, s. 95.

¹⁶ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, Gökkuş, 2005, s. 104-105.

¹⁷ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları, 2013, 282; Kılıç, s. 95.

¹⁸ Hans-Lukas Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922" s. 266; Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, TTK Yayınları, 2015, s. 392.

¹⁹ Hans-Lukas Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922" s. 267.

²⁰ BOA, DH.İD: 154/3.

²¹ Carl Gustav Jung, *Anılar, Düşler, Düşünceler*, İstanbul, Can Yayınları, 2014, s. 96.

²² Bengü Polat, Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, (2017), s. 7.

²³ BOA, ŞD: 86/4-41.

²⁴ Fişer nâmına mukayyed altı bin sekiz yüz otuz beş gurüş kıymetinde dört dönüm mefrûz arazi üzerine beş yüz yetmiş yedi buçuk metro murabbaında fevkânî ve tahtânî yirmi dört oda ve kırk dokuz kapu ve elli pencere şâmil olacağı ve tahtânî kısmındaki iki oda yetmiş zirâ-i murabba ve on bâb odası dahî yirmişer zira-i murabba tûl ve arzında ve fevkânî kısmında kezâlik yetmiş zirâ-i murabbaında iki oda ve yirmi beşer zirâ-i murabbaında da on oda inşa kılınacağı ve ebniyenin irtifa on üç zirâ mi marî olub... BOA, DH.İD: 154/3-6.

²⁵ BOA, ŞD: 86/4-41, (hicri 15 Muharrem 1330/milâdi 5 Ocak 1912).

²⁶ BOA, ŞD: 86/4-43.

²⁷ Arâzi-i emîriyyeden olarak mumâ-ileyh Doktor Fişer'in dört dönümden ibâret olmak üzere teferruğ edub 'inde'l-misâha on yedi dönüm zuhûr etmesiyle senedi tebdil edilmiş olan ve bu kere üzerine hastahâne inşasına müsâade itâsı talep olunan bağın... BOA, ŞD: 86/4-9, (h. 1 Muharrem 1331/m. 11 Aralık 1912).

²⁸ BOA, DH.İD: 154/3-6 (h. 21 Rebîü'l-evvel 1330/m. 10 Mart 1912).

²⁹ BOA, ŞD: 86/4-45 (h. 22 Rebîü'l-ahir 1330/m. 10 Nisan 1912).

³⁰ BOA, ŞD: 86/4-41 (h. 15 Muharrem 1330/m. 5 Ocak 1912).

³¹ BOA, ŞD: 86/4-13.

³² BOA, ŞD: 86/4-15.

³³ BOA, DH.İD: 174/21 (r 4 Eylül 1330/m. 17 Eylül 1914).

³⁴ BOA, DH.İD: 47-1/49-6 (h. 8 Cemâziye'l-âhir 1330/m. 25 Mayıs 1912).

³⁵ Selami Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. XVII, (2001), s. 587.

³⁶ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, s. 294.

³⁷ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, (Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, s. 295.

³⁸ BOA, DH.İD: 163/60.

³⁹ BOA, DH.İD: 163/60 (h. 10 Kânûn-i Evvel 1330/m. 23 Aralık 1914).

⁴⁰ Mehmet Emin Elmacı, *II. Meşrutîyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2001, s. 72-73.

⁴¹ Ephraim K. Jernazian, *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, Trans. Alice Haig, New Brunswick and London, Transaction Publishers, 1990, s. 67.

⁴² Baha Tanel, Hatice Şahin, *Cumhuriyet'ten önce Ülkemizde Hastaneler; Çocuk Hastaneleri ve Tıp Eğitimi*, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 2013, s. 39.

⁴³ Geo. L. Richards, *The Medical Work Of The Near East Relief, (A Review of Its Accomplishments in Asia Minor and the Caucasus during 1919-20)*, New York, Near East Relief, 1923, s. 28.

⁴⁴ Herman Goltz und Axel Meissner, "Albet Oeri", *Deutschkand, Armenien und die Türkei 1895 – Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*, München, K.G. Saur, 2004, s. 387.

⁴⁵ Hans-Lukas Kieser, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of Völkermord. An Approach to a German Biography (1858-1926)", *Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxie*, Ed. Anna Briskina-Müller, Armenuhi Drost-Abgarjan, Axel Meissner, Berlin, Lit, 2011, s. 221.

⁴⁶ BOA, MV: 199/16.

⁴⁷ BOA, İ.DUİT: 36/34, MV: 241/156.

⁴⁸ BOA, DH. ŞFR: 66/47-1 (m. 22 Temmuz 1916); Güler Yarcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Hastaneleri", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (8-10 Ekim)*, Ed. Ramazan Çalık, Mustafa Çapan, Konya, Bahçivanlar Basım, 2010, s. 518.

⁴⁹ Kılıç, s. 98.

⁵⁰ Müslüm Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı "Millî Mücadele Urfa" Anılar-Belgeler*, İstanbul, Şanlıurfa Valiliği İKM Yayınları, Fsf Printing House, 2008, s. 73.

⁵¹ Ulvi Keser, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu 25 - 27 Aralık 2013 / Gaziantep Bildiriler*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s. 115.

⁵² İsmail Özçelik, *Millî Mücadelede Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 276.

⁵³ Özçelik, s. 280.

⁵⁴ Akalın, s. 99.

⁵⁵ Akalın, s. 137.

⁵⁶ Akalın, s. 143.

⁵⁷ Geo. L. Richards, s. 28.

⁵⁸ Özçelik, s. 275.

⁵⁹ Baha Tanel, Hatice Şahin, s. 39.

⁶⁰ Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Şanlıurfa*, Samsun: Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık, 2015, s. 168.

⁶¹ Baytop, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁶² Gülkızca Yürür, *Gaziantep'teki Amerikan Hastanesi, Hastaneye Bağlı Tıp ve Sağlık Okullarının Tarihi ve Çevreye Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 2013, s. 59-60.

⁶³ Hans-Lukas Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, (2011), s. 283-284.

⁶⁴ Hamdullah Közcü, *Urfa Mimarisinde Kabalılar*, Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016, s. 48-112; <http://www.urfaflash.com/kose-yazisi/145/urfali-vanes-emmi.html>, Erişim Tarihi: 14. 03. 2018.

